

7230

1361

Գ Ի Ծ Ե Ր
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ



329.14

Գ - 57

ՊՈՒԳՐԷՇ, ՏՊ. ԱՍԹՕՐԻԱ

1933

№ 1361

329.14

4-57

Գ Ի Ծ Ե Ր
Հ. Յ. ՂԱԾՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ



2002

ՀԱՅԿԱՊԱՆԱԿԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ

2010

6740

ԳՐԱԴԱՐԱՆ, ՏՊ. ԱՍԹՕՐԻԱ
1933



Ք Ր Ի Ս Ս Ս Փ Ո Ր



Թ Ո Ս Ս Ո Մ



Զ Ա Ի Ա Ր Ե Ա Ն



93012-42

1012-2002

Գ Ի Ծ Ե Ր

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ

Դիմեր տալ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կեանքէն՝ անհնարին աշխատանք է։ Դեռ կանուխ է նախ ըմբռնելու և զատելու համար դերը կազմակերպութեան մը որ ծլած հայ ժողովուրդի առաւապանքէն, որդեգրեց անոր դարաւոր ուխտը, խտացուց իր մէջ ինչ որ հայ ժողովուրդը ունէր իրր ճիգ և կորով, իրր քաջութիւն և անձնութիւն, ու աւելի քան քառասուն տարի աքնկցաւ ու մաքառեցաւ ստրուկ ժողովուրդի մը բերելու համար իր ազատութիւնը։ Դժուար է և անոր համար որ Դաշնակցութեան գործը ուրուագրել՝ պիտի նշանակէ պատմել հայ ժողովուրդի կեանքին ամբողջ վերջին կէտ դարը, որովհետեւ Դաշնակցութիւնը սերտօրէն շաղախուած է այդ կեանքին հետ, ձուլուած անոր հետ, ու կարելի չէ ըմբռնել մէկը առանց միւսին։

Մեր փորձը քանի մը զլխաւոր դիմեր տալու համար է միայն։

Ե Ր Կ Ո Ւ Ն Ք Ը

Հայ ժողովուրդը երկունքի մէջ էր արդէն երբ Դաշնակցութիւնը ծնաւ։

Եւրոպայի խղճմանքը բախկու գացած, Սրիմեան 1878ին Պերլինէն դարձեր էր յուսախար ու յուսահատ, քարոզելու երկաթէ չեքիի խմաստութիւնը — զգացնելու հայ ժողովուրդին թէ զէնքով միայն պիտի կրնայ խել իր ազատութիւնը։

Ու ամբողջ տասը տարի երկունքի չրջան մը եղաւ հայ ժողովուրդին համար։ Մէկ կողմէ կը հասուննար ազատագրութեան խաչալը զանգուածներուն մէջ և միւս կողմէ կը կազմուէին ըմբոստութեան առաջին ըջիջները՝ երկրի մէջ թէ դուրսը։

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ Ծ Ն Ո Ւ Ն Դ Ը

Պէտք էր սակայն բոլոր այս մասնակի ճիգերը համադրել, հայ ժողովուրդին մէջ հասուննալ սկսող յեղափոխական տրամադրութիւնը ձուլել միակ կազմակերպութեան մը մէջ և համախումբ ուժերով նուիրուիլ Թրքահայաստանի ազատագրութեան գործին։ Այդ համախումբն աշխատանքները կը սկսին 1889ին, Թիֆլիսի մէջ, որ այն օրերուն տեսակ մը հնոցն էր հայկ. շարժման։ Բանակցութիւնները երկար կը տևեն, որովհետեւ զժողովը է հաշտեցնել ոչ միայն յեղափոխական տրամադրութեանց տարրեր երանդները, այլ մանաւանդ հակոտնեայ խառնուածքներ։ Մէկ կողմէ կան հայ նարոտօվօլէցներ՝ ուսն յեղափոխական-ընկերվարական կուսակցութեան յարողները, ինչպէս Քրիստափոր Միքայէլեան, Սիմոն Զաւարեան, Արրահամ Դաստակեան, միւս կողմէ թունդ ազդայնականներ՝ ինչպէս Կոստանդին Սաթիսեանը, նաև հայրենասէրներու ուրիշ խմբակ մը որ ծանօթ է «Եռամիսի Նովինո» իր ժամագրավայր պանդոկին անունով և որուն մէջ կան Յովսէփ Արզուիսեան, Մարտին Շաթիրեան, Յովհաննէս Իսաուֆեան, Տիգրան Ստեփանեան, Արշակ Թադէոսեան, Արամ Նազարեթեան, Նիկ. Մատինեան։ Եւ այլն։ Կան մոլեռանդ Արծրունականներ ալ՝ ինչպէս Սաշատուր Մալումեան, և վերջապէս Հնչակեան ընկերվարականներ Մարքսեան զպրոցէն, որոնց կողմէ գլխաւոր բանադնացն է Ռուրէն Սանադատ և որոնք սակայն չուտով ալ պիտի անջատուէին։

Հայ ժողովուրդի տառապանքը այնքան խորունկ է, ու ստորուկ ցեղի մը ներսը հասունցող պրոթիւմը այնքան վարակիչ, որ տարրեր դաւանանքի ու տարրեր խառնուածքի այս բոլոր մար-

դիկը կը միանան միակ իստալի մը, միակ ուխտի մը մէջ։

1890ի ամառն է որ Թիֆլիսի մէջ կը հիմնուի վերջապէս «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւնը», «նպատակ դնելով Թիւրքաց Հայաստանի քաղաքական եւ տնտեսական ազատութիւնը», ինչպէս կը յայտարարէ անոր առաջին թուոցիկը։

ԱՌԱՋԻՆ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԸ

Հայ մտաւոր ուսման հրահրէն շատերը մասնակցեցան Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադրութեան, կամ յեռադային յարեցան անոր։ Բայց Դաշնակցութիւնը կեանք առաւ ու գործեց երեք մարդոց շունչին տակ, երեք հսկաներու, որոնք տարրեր խառնուածքով, բայց իրարու մէջ ձուլուած իրենց ուխտով և անձնութիւններով, Դաշնակցութեան ղեկավար երրորդութիւնը դարձան։

Քրիստափոր Միքայէլեան, Սիմոն Զաւարեան ու Ռոստոմ Զօրեանն էին այդ երրորդութիւնը։

Դ Է Պ Ի Ե Ր Կ Ի Ր

«Դէպի Երկիր»։ Այս էր անդրանիկ կարգախօսը։ Զէնք ու ուղի մտցնել Թրքահայաստան։

Ու Պարսկաստան եղաւ նախադաւթը՝ ուր անձնուէրներու կարաւանները կանգ կ'առնէին պահ մը, պահէ վայրկեանին մանկու համար Արցունքի Հովիտը։ Հոն պարսկական հիւրընկալ հողին վրայ էր որ Դաշնակցութիւնը իր յեղափոխական թափը մարդեց՝ մէկ կողմէ ղէնքի գործարաններ և մթերանոցներ հաստատելով, և միւս կողմէ ապահովելով երկրի մանողներուն առաջին կայքը։

Գլխաւորաբար Թաւրիզի, Սոյի, Սալմաստի մէջ է որ այդ աշխատանքները կ'ըլլային։ Հոն է որ Դաշնակցական գործիչներ կու գային հաստատուիլ

ուսուցչի կամ տնայի պաշտօններով, բայց իրականին մէջ դառնալով յեղափոխական աշխատանքներու լծակը:

Պարսկաստանի մէջ գործած են շատերը մեր մտաւորական և ռազմական ուժերէն:

Յիշենք, այս սկզբնական շրջանին, Նիկոյ Դու-մանը, Գալուստ Ալոյեանը, Սամսոն Թադևոսեանը, Աւ Քարեցի Սաքուն, Պետոն (Ալեքս. Պետրոսեան), Կարօն (Արիստակէս Զօրեան), և այնքան ուրիշներ որ յետոյ պիտի մտնէին երկիր իրենց արեան տուրքը տալու յեղափոխութեան մոլորքին:

ԵՐԿԻՐԸ ԿԸ ԽԼՐՏԻ

Դաշնակցութեան երկիր մտնելն առաջ արդէն սերմը նետուած էր: Արիմեան և Փորթուգալեան հասցուցեր էին իրենց սերունդը: Բաւական է թուել Դօթեան և Ագրիպանեանը, որոնք սահմանին վրայ ինկան 1889ին զէն ի ձեռին, Չաթօն և Շէրօն, երկու զմայլիկ հայդուկներ, որոնք անդրանիկ ըմբոսանքն եղան հայրենի հողին վրայ, յետագային միացած Դաշնակցութեան շարքերուն, Մարգար վարժապետը, ըմբոստութեան անդրանիկ առաքեալ՝ որ կախաղան բարձրացաւ 1893ին, Արարօն՝ լեռներու խիզախ արծիւը որ յետոյ կուռեցաւ Դաշնակցութեան դրօշին տակ, Տամատեանն ու Մուրաթը՝ Հնչակեան երկու մտաւորականներ որոնք հայ ժողովուրդին ծոցին մէջ գացին քարոզելու նոր աւետարանը, Գէորգ Չաւուշն ու Հրայր-Դիմիսը որոնք պահ մը Հնչակեան, յետոյ պիտի յարէին Դաշնակցութեան դրօշին, ու տարիներով պիտի կուռէին այդ դրօշին տակ:

Դաշնակցութիւնը 1895ին է որ կը թափանցէ երկիր: Հեղափոխութեան երկիր կը մտնեն իր առաջին ֆէտայիները՝ որոնք յետոյ ողնասիւնը պիտի ըլլային

հայ աղատադրական դուպարին: Ագրիւր Սերօր, Անդրանիկ, Դուրբախ, Աշոտ-Թաթուլ, Առիւծ-Աւագ, Վազգէն, Դաշնակցական ֆէտայիներու անդրանիկ սերունդը կ'ըլլան՝ որուն շուտով պիտի երթար միանալ անձնուրացներու ամբողջ փաղանգ մը:

Հայ ժողովուրդն է որ ըմբոստութիւնը կը խմորէ իր ծոցը:

1895 և 1896ը մուսլու տարիներ են սակայն: Համիտը արիւն կը ափռէ հայրենի հողին վրայ, ու հայ յեղափոխութիւնը ի վիճակի չէ դեռ կռիւի դուրս գալ թուրք ու քուրտ հորդաններուն դէմ:

ԴՐԱՒՈՒՄ ՕՍՄ. ՊԱՆԻՔԱՅԻ

Կը հանդայ հայ ժողովուրդը, բայց միշտ խուլ է Եւրոպան: Ինչ որ տեղի կ'ունենար Հայաստանի հեռաւոր խորքերուն մէջ՝ անտարբեր կը թողուր զայն: Պէտք էր ցնցել անոր խղճմտանքը:

Ու կ'որոշուի զրաւել Օսմ. պանքը՝ մէկ կողմէ ցնցելու համար Եւրոպան, ու միւս կողմէ խոստումներ կորզելու համար Կարմիր Սուլթանէն:

Յարձակումը տեղի կ'ունենայ 1896 օգոստ. 14ին: 26 հոգին են յարձակողները՝ բոլորն ալ գինուած զէնքով ու ուռմբով: Աստուծո՛ւ վեցն է որ նախաշարձակ պիտի ըլլան: Այս կտրիճներէն երեքը Կիլիկիան սակայն Պանքին դրան տակ, ապահովելու համար իրենց ընկերներուն մուտքը դրամատունէն ներս: Անձնուրացներու մնացեալ ջոկատը կը մտնէ պանք, սանդուխներուն վրայ ուռմբի մը զոհ տալով իր զմայլիկ պետը Բարգէն Սիւնին (Պետրոս Փարեան): Մերոնք պանքին գուռները կը փակեն ներսէն, անձնատուր կ'ընեն պաշտօնէութիւնը՝ թիւով 157 հոգի, ու կը սկսին զէնք ու ուռմբ տեղալ զորքերուն վրայ որ եկեր պաշարեր են պանքը: Կռիւը ամբողջ օրը կը տևէ, զեկալար ունենալով Արմէն

Գարօն (Գարեգին Փաստրմաճեան) և Հրաչը (Հայկ Թիրեաքեան)։ Զօրքը չի կրնար ղեմադրութիւնը խորտակել։

Ու ահա իրար կ'անցնին Երլարզն ու դեսպանները։ Բանադնացիներ կ'երթեւեկեն անընդհատ։ Անդրդուէրի են մերոնք։ Կը պահանջեն որ Երլարզը գրաւոր երաշխաւորէ բարենորոգումներ Հայաստանի մէջ։ Ռուս դեսպանատան Ա. Թարգման Մաքսիմովն է որ եկեր է Սուլթանին անունով պղատոնական խոստումներ տալու, ու համոզելու տղաքը որպէսզի պանքը պարպեն։ Յամառիլ՝ պիտի նշանակէր ջարդի տեղի տալ, ինչպէս կը սպառնար Երլարզ։ Մերինները ի վերջոյ կ'որոշեն յանձնել պանքը օր մը կոտելէ յետոյ։ Ապահոված են ղիրենք որ քիթ մը իսկ պիտի չարիւնի։ Ֆրանսական «ժիրօն» նաւը մինչ ղիրենք կը հեռացնէ Թուրքիոյ ջուրերէն, ասդին Համիտ ջարդի հրամանը կու տայ։ Թուրք խուժանն է որ կը կոտորէ անմեղ ժողովուրդը՝ դեսպաններու աչքին տակ։

ՀԵՐՈՍԵԿԱՆ ՍԱՄԱԹԻԱՆ

1896 ի նոյն այդ օգոստ. 14 ի օրը երբ Օսմ. պանքի մէջ հայ կտրիճները իրենց յանդգնութիւնը կը սակարկէին, ասդին Սամաթիոյ մէջ, կը ձախողէր ռազմական ծրագիրը՝ զոր յղացած էր Դաշնակցութիւնը։ 154 ուսմբեր՝ բաժնուած բազմաթիւ կէտերու վրայ, ու ահարկիչներ՝ պատրաստ Թուրք զօրանոցին վրայ յարձակելու, կը սպասէին աղգանշանի մը։ Թուրք ոստիկանութիւնը կռահած էր ծրագիրը, ու լուսաբացին յանկարծակի պաշարեց Միաքեաններու տունը ուր այդ պահուն հաւաքուած էին հերոսական ծրագրին ղեկավարները՝ Խաչիկ Գնունի, Արտաշէս Անդրէասեան և Արտաշէս Միաքեան։ Գառազեղին մէջ բանտուած էին առիւծները։ Իրենց կը մնար

սուղ ծախել իրենց կեանքը։ Ու սո՛ւղ ծախեցին։ Ռուսները սկսան տեղալ պաշարողներուն վրայ, մինչ անդին ուրիշ կտրիճներ կը յարձակէին Թուրք զօրանոցին դէմ, և շատ մը տուններէ դնդակ ուսումբ կը թափէր զօրքերուն գլխուն։ Կը դղրդէր ամբողջ Սամաթիան։

Թուրք զօրքը կացութեան տէր կը դառնայ սակայն տակաւ։ Շախ կ'ընկճէ դպրոցին մէջ հաւաքուած քաջերը, յետոյ վերջին գրոհը կու տայ Անդրէասեաններու տան վրայ։ Այս անգամ կը խորտակուին դռները, և ամբողջ կը խուժէ ներս։

Երեք հերոսները մինչև վերջին պահը կը կռուին, ու յետոյ իրենք է որ վերջ կու տան իրենց կեանքին, ամբողջ 18 ժամ կռուելէ յետոյ զիւցազուներու պէս։

ԻՍԵՆԱՍՈՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆԻՔԸ

Խանասորը եկաւ տարրեր էջ մը բանալու Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ։ Մինչև այն ատեն հայդուկային փոքր կօիւններ էին զոր մղած էր հայ ֆէտային, առաւելապէս ինքնապաշտպանութեան համար։ Պէտք էր հերոսական տարրեր քայլ մը՝ սարսկու համար հայ ժողովուրդի թշնամիները։ Պէտք էր վրէժխնդրական աքթ մը որ բարձրացնէր և հայ ժողովուրդի՝ տրամադրութիւնը։ Խանասորը լեռնադաշտ մըն է ուր կ'ապրէր Մաղրիկ կոչուած արիւնարբու քիւրտ ցեղը։ Այդ ցեղն էր որ Շարաֆ պէկի գլխաւորութեամբ քանիցս կոտորեր էր Աղբակը, ու դեռ տարի մը առաջ Ս. Բարթոլոմէոս վանքի մօտերը բնաջնջեր քանի մը հարիւր Հայեր՝ որոնք վառէին փախչելով կ'երթային Պարսկաստան ապաստանիլ։

Դաշնակցութիւնը որոշեց պատժել այդ ցեղը։ Նիկոլ-Դումանն էր արշաւանքը յղացողը, բայց ան մասնակցեցաւ անոր իբր պարզ յիմնապետ մը։ Արշաւանքը վարեց Վարդան՝ օգնական ունենալով

ՏԵՂԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

Օսմ. պանքի գրաւումէն (1896) և Խանասորի Արշաւանքէն (1897) յետոյ ամբողջ 7-8 տարի չլմամ էր հայ յեղափոխութիւնը ու անոր հետ հայ ժողովուրդը: Այնքան արիւնէ, ու պարտութենէ յետոյ բնական տեղատուութիւնն էր: Ու իբրեւ բնական հետեւանք՝ յասպարէզ եկան բոլոր տեսակի տականքներն ու ցեցերը: Թուլամորթները սկսան շարքերը լքել, ու ստրուկները սկսան լղել զարշապարը:

Այդ չըջանին է որ Համիտ փորձեց հասկացողութեան մը գալ Դաշնակցութեան հետ: Կոտրած հայ յեղափոխութեան թափը՝ կը կարծէր թէ բոլորովին անձնատուր կ'ընէ զայն, խոստումներով:

Նախ, 1896 հոկտ. 28ին է որ ժընեւ կու գայ Տիրան պէյ Տառեան, Թուրքիոյ արտաքին գործերու նախարարի խորհրդական Յարութիւն փաշայի որդին, հրաւիրելով որ Դաշնակցութիւնը զադրեցնէ իր յարձակումները Թուրքիոյ դէմ, և հաւաստելով որ Համիտ բարենորոգումներ պիտի չնորհէ:

Յետոյ 1897 փետր. 4ին ժընեւ կու գայ երկրորդ պատուիրակ մը, Վաղինակ Աճէմեան, որ կը կրկնէ միեւնոյն պղատոնական հաւաստիքները:

Երկու անգամուն այ կտակածով կը վերաբերուի Դաշնակցութեան իւրօն:

Երրորդ անգամ, 1897 հոկտ. 26ին, Յարութիւն փաշայի եղբորորդին Տրդատ պէյ Տառեանն է որ ժընեւ կու գայ: Եկած է առաջարկելու որ Դաշնակցութիւնը բարենորոգումներու ծրագիր մը ներկայացնէ: Խօսակցութիւնները կը տեւեն այս անգամ բաւական երկար: Վրայ կը հասնէր 1898-ի Դաշնակցութեան ընդհ. ժողովը: Ընդհ. ժողովը պահանջեց որ արձակուին քաղաքական բանտարկեալները, փախստականները ընդունուին հայրենիք, վերադարձուին Հայերէն խլուած կալուածները:

Փոխարէն՝ աչ մէկ դրական հաւաստիք երլադի կողմէ: Խօսակցութիւնները կը շարունակուին դեռ քանի մը ամիս ալ, և 1899 մարտ 16ին է որ Դաշնակցութիւնը իր վերջնական պատասխանը կը յղէ Յարութիւն փաշային՝ զգացնելով որ ի զուր է բանակցիլ այլեւս:

ՔԱՐՈՉՉԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Դաշնակցութեան 1898ի ընդհ. ժողովը զգաց որ դեռ շատ աշխատանք պէտք է մինչև որ զաղափարը հասուննայ և որոշեց զարկ տալ բացառիկ փրփականտի՝ թէ հայ ժողովուրդին մէջ և թէ օտարներուն:

Ոչ միայն ընդարձակուեցաւ հետեւաբար Իրօշակի ծաւալը ու անոր խմբագրութեան թուեցան տակաւ մտաւորական կարեւոր ուժեր՝ ինչպէս Ալնունին, Անարոնեանը, Վառմեանը, այլև հիմը դրուեցաւ ֆրանսերէն օսկանի մը, Pro Armeniaին՝ որ հայ ողորդութիւնն ու մարտնչումը Եւրոպային պիտի պատմէր: Անմոռանալի Փիէռ Քիյեառն էր օսկանին զուլը: անոր կ'աջակցէին ֆրանսական մաքին ականաւոր ներկայացուցիչներէն շատերը, ինչպէս Ժօնէս Փրէսանսէ, Անաթօլ Յուրանս, Բլէմանսօ:

Քրիստափորն էր սակայն շարժման ողին, ու անոր կ'աջակցէր բժ. Յովհ. Լօռիս-Մելիքեանը, շառաւիղ հռչակաւոր զօրավարին, ու մէկը Դաշնակցութեան հիմնադիրներէն:

»Pro Armenia«, — այս էր նշանաբանը սկսուած նոր թափին: Այդ միեւնոյն նշանաբանով էր որ տեղի ունեցան միթինկներ ու ցոյցեր՝ որոնց մէջ խօսք ամին Ժօնէսի, Փրէսանսէի, Տընի Բօլէնի, Մարսէյլ Սամպայի, Տ'Էլթուրնէլար Բօնաթանի նման կարեւոր զէմքեր, Եւրոպայի խղճմասնաքր թախելով փոքր բայց արի ժողովուրդի մը մարտիրոսագրու-

թեանը առթիւ: Կազմակերպուեցան հարցապնդումներ ալ ֆրանսական, անգլիական, երբեմն նաեւ իտալական, պելճիքական, հոլանդական խորհրդաբաններուն բնմէն՝ պաշտօնական սեղանի վրայ բերելու համար հայկական հարցը ու անոր զօգուած սղերը գութիւնը:

Եւրոպան դեռ նոր կը սկսէր ըմբռնել հայ ցեղին տառապանքն ու երկունքը:

ՍԵՄՆՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ութը տարուան ընդարձութեան չըջանը բոլորովին ալ զուր չանցաւ սակայն: Երկրի մէջ կը խմորուէին նոր պոսթիւումներ, երբեմն բռնակալ:

Յիշենք Սաստուրի կոիւր, 1899 հոկտ. 26ին, երբ թուրք զօրքն ու քիւրտ խուժանը չափուեցան բուռ մը ֆէտայիներու հետ և ծանր կորուստներով լքեցին կոիւի դաշտը: Դաշնակցական 15 կտրիճներ ինկեր էին սակայն կոուին մէջ:

Յիշենք և նոյն 1899ի աշնան Կէլիկուզանի ահաւոր սղերը գութիւնը՝ երբ քիւրտ ցեղապետը Սալի կրցաւ ծուգակը ձգել աննման Ազրիւր Սերորը, վարձկան Յուզաներուն ձեռքով թունաւորելով դայն, և յետոյ պաշարելով անոր թաքստոցը 1500 զօրքով ու խուժանով: 14 հոգի 1500ի դէմ: Բայց հայ քաջերուն զիակները միայն ձեռք անցուց:

Չմոռնանք նաեւ ահաւոր վրէժը զոր քանի մը օր յետոյ լուծեց Անդրանիկ: Շապին Գարահիսարցի հերոսը՝ որ Ազրիւր Սերորի սպանութենէն յետոյ անցեր էր ֆէտայիներու գլուխը, կը յաջողի պարտութեան մատնել նոյն այդ Սալիլը, ձեռք անցընել դայն, ու սղ-սղ կտրել գլուխը՝ ինչպէս ան բրեր էր Ազրիւր Սերորի գիակին:

Յիշենք վերջապէս Առաքելոյ վանքի հռչակաւոր կոիւր, 1901ի աշնան, երբ հայ ֆէտայիները,

Անդրանիկն ու Գէորգ Չաւուշը իրենց գլուխը, 21 օր պաշարուած մնալէ ու կոուելէ յետոյ վանքին մէջ՝ կը յաջողին կտրել թշնամի չղթան:

Ու ահա կը հասնի 1904 թուականը: Սաստուր երկունքի մէջ է: Հոն են հաւաքուած հայ ժողովուրդի լաւագոյն մարտիկները, — Հրայր-Դժոխք, Վահան Մանուէլեան, Անդրանիկ, Գէորգ Չաւուշ, Մուրադ, Սեպուհ, Կալմակ Առաքել, Աւօ, Մանուկ, Մակար, Վաղարշակ, Քեօի, Սմբատ, Դուրրախ, և շատ շատերը, պաշտպանելու համար հայ ժողովուրդը թուրք սարսափներուն դէմ, որ կը սարքուին ահա մութին մէջ Տարօնը բնաջնջելու համար ի սպաս:

Անդրանիկ հայ քաջերուն գլուխն է: Թուրք բանակը կը սեղմէ իր օդակը անընդհատ:

1904 մարտ 30ին առաջին ռախուճն է քիւրտ հորդաներուն դէմ: Հայ ֆէտային կը ցրուէ դանոնք:

Երկրորդ ձակաւորմարտ մը, ապրիլ 11ին, երբ 700 հեծեալ թուրքեր զրոն կու տան Շէնիքի վրայ ու ետ կը մղուին դարձեալ:

Բայց թուրք բանակը վճռած է անպայման ընկճել Սաստուր: 15 հազարնոց զինուած ուժ մըն է որ կու գայ 300է աւելի թնդանօթներով չափուիլ հայ ֆէտայիին հետ: Անհաւատար կոիւր տասը օր կը տեւէ ամբողջ, ու ապրիլ 20ին թուրքերը կացութեան տէրն են: Հայ ժողովուրդը զոն է տուած կռիւներուն մէջ երկու թանկագին զաւակ, Հրայր-Դժոխքն ու Վահան Մանուէլեանը, մինչդեռ միւս ֆէտայիները կը յաջողին ձեռք չիյնալ, ու դեռ ամիսներ պահուրեամ կը մնան քարայրներու եւ ծերպերու մէջ, մինչև որ ամանք կ'անցնին Կովկաս, իսկ ուրիշներ, ինչպէս Գէորգ Չաւուշը, կը շարունակեն մնալ ու գործել երկրի մէջ, դեռ շատ մը տարի:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՅՔԵՐՈՒ Գ Ր Ա Ի Ո Ւ Մ Ը

Ռուս կառավարութիւնը 1903 Յունիս 12-25ի ցարական ուքազով յարքունիս դրաւում կը հրուշակէր հայ եկեղեցական գոյքերը: Ռուսացման քաղաքականութիւնն էր որ Նիքոլա Ա.ի օրերէն սկսած, բայց ընդհատուած ատեն ատեն, հիմա օրակարգ կու գար կրկին՝ շնորհիւ վարչապետ Փլէվէ կոչուած բռնաւորի մը, որ հրէջ մը գործիք ունէր, — Կովկասի փոխարքայ Կալիցինը: Եկեղեցական գոյքերու գրաւմամբ՝ անոնք կը խորհէին անտէր թողուլ հայ զբաղողները ու զանոնք դնել փակման վտանգին առջև: Վստահ էին որ Կաթողիկոսը պիտի չկրնայ անաստել վեհապետի ուքազին, ու ժողովուրդը գլուխը պիտի ծռէ դառնուկի նման:

Մոսկեր էին միայն հաշուի առնել Դաշնակցութիւնը:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը որ իր գոյութեան 13 տարիներուն, 1890-1908, իր բովանդակ ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած էր Թրքահայաստանի վրայ, մտքէն անգամ անցուցած չէր կռուի դուրս գալ ուստ պետութեան դէմ: Բայց յունիս 12ի ուքազը չէր կրնար անտարբեր թողուլ զինքը: Ան ասպարէզ իջաւ հայ ժողովուրդի իրաւունքները պաշտպանելու համար: Ռոստոմն էր ըմբոստութեան լծակը:

Դաշնակցութիւնը նախ ըողորկու ստիպեց Էջմիածինը: Յետոյ կազմակերպեց ժողովրդական պոթիւնը: Ժողովրդական բուռն ցոյցեր իրարու յաջորդեցին արդարեւ: Նախ Ալեքսանդրապոլի մէջ յունիս 29ին, յետոյ յաջորդաբար Երեւան օգոստ. 3ին, Ախալքալաք օգոստ. 24ին, Դանձակ օգոստ. 29ին, Թիֆլիս օգոստ. 31ին, Պաքու սեպտ. 2ին, ու նաեւ Շուշի, Կարս, Նախիջևան, Ղարաքիլիսէ, Զալաթ 0 զլի, Ղաղախ, Աշտարակ, Ղամարլու, Էւալին, մէկ

կողմէ ստիպելով Էջմիածինը անյողգողք մնալ, եւ միւս կողմէ դիք բռնելով իշխանութեանց դէմ: Կառավարութիւնը ամենուրեք խեղդեց պոթիւնումները, բայց ի վերջոյ ստիպուեցաւ տեղի տալ, եւ փոխարքայ Վօրոնցով-Տաշքովի օրով զոր զրկեր էր Կալիցինի փոխարէն, հիմնապէս փոխել իր քաղաքականութիւնը:

1905 օգոստ. 1ին ցարին մէկ նոր ուքազը ետ վերադարձուց եկեղեցական գոյքերը:

ՀԱՅ ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ Կ Ո Ւ Ի Ի Ն Ե Ր Ը

Հայ թաթարական կռիւները մէկ փուլն էին այն դիւային ծրագրին՝ զոր ցարական Ռուսիան կ'որոճար ճգմիւս համար Կովկասի հայութիւնը: Այս անգամ ալ կ'ուզէր Թաթարներուն ձեռքով հարուածել Հայը: Երկար ատենէ ի վեր կալին արդէն կասկածելի խմորումները թաթար խաւերուն մէջ: Ռուս իշխանութեանց զիտութեամբն ու աջակցութեամբը անընդհատ կը զինուէին անոնք՝ հայ տարրը արեան մէջ խեղդելու համար առաջին պատրուակին:

Պատրուակը չուշացաւ: Պաքուի մէջ, Հայոց ձեռքով սպանութիւնը հայաստան թաթարի մը՝ Բարայէվի, 1905 փետր. 6ին, առիթ նղաւ որ թաթար ամբոխը արշաւէ դէպի հայ թաղերը: Անպատրաստ էին Հայերը, ու յանկարծակիի եկան: Յանկարծակիի եկաւ ինքը, Դաշնակցութիւնն ալ: Փորձուած հայդուկի մը, Նիկոլ-Դումանի վճռականութիւնն ու երկաթէ կամքը բաւական եղաւ որպէսզի Դաշնակցութիւնը յաջողի ստանձնել հայ ժողովուրդի պաշտպանութիւնը: Պաքուն փրկուեցաւ արդարեւ:

Բայց թաթարական աւերածութեան ալիքը տարածուեցաւ Կովկասի ուրիշ շրջաններն ալ: Պաքուի արձագանգ տուաւ թաթար ուրիշ միջնարկի մը,

1012-2002



Նախիջևանը, ուր 1905 մայիս 12-15, թաթարները սպանեցին ու կոտորեցին անդէն հայութիւնը: Նախիջևանէն յետոյ հրդեհը բռնկեցաւ Շարուր-Գարալաղեալի, Զանգեզուրի, Դարարաղի մէջ ալ: Անոնց արձագանդ տուին Գանձակ՝ նոյնմբեր 18ին, ու թիֆլիս՝ 4 օրէ յետոյ: Թուրք խուժանը, ամենուրեք, կը կոտորէր ու կը թալանէր, ոռւռ իշխանութեանց մեղսակից անտարրերութենէն խրախուսուած:

Գանձակ հասաւ Ռոստոմը, հայութեան պաշտպանութիւնը զեկալարելու: Համազասպն էր որ եկաւ հոն ալ անցնելու կռուողներուն գլուխը:

Թիֆլիսի մէջ Արմէն Գարօն և Դուրրախն էին որ վարեցին հայկական ինքնապաշտպանութիւնը:

Ու այսպէս ամէն տեղ թուրք խուժանը իր դէմ զինուած բռնուցք մը գտաւ: Ընդհարումները՝ որոնք մէկուկէս տարի տեւեցին՝ ամբողջական մատնեցին ի վերջոյ զարհուրելի դասը, փառաւոր էջերէն մէկը կազմելով Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան:

ԵՐԼՏԸՁԻ ՄԱՀԱՓՈՐԶԸ

Դաշնակցական Գ. Ընդհ. ժողովը, 1904ին գումարուած Սօֆիա, որոչեց անդամ մըն ալ սարսիկ աշխարհը, — Երլաղի բարենին ճգմիկ իր բոյնին մէջ իսկ:

Քրիստափորն էր որ ստանձնեց կազմակերպել մահափորձը: Բայց անոր չլիճակուեցաւ գլուխ հանել ձեռնարկը: Ան զոհ դնաց ոռւմրի փորձի մը՝ 1905 մարտ 17ին՝ Սօֆիայի մօտ, Վառամշապուհ Բէնաթրեանի հետ, մեծ ծրագրի նախօրեակին:

Դաշնակցութիւնը չլքեց սակայն իր մեծ առաջնորդին կռակը, որքան ալ սուգը մեծ ըլլար և նաեւ թուլցուցած հայ դաւադիրներու թափը:

Արդարեւ չորս ամիս յետոյ, 1905 յուլիս 21ին,

Աւրամլըքի արարողութենէն յետոյ երբ Ապտիւլ Համիտ կը դառնար պալատ, ոռւմր մը պայթեցաւ մզկիթին առջև: Սուլթանը ողջ մնաց, բայց զինք չըջատառնեցին մօտ երկու հարիւր հոգի սպանուեցան ու վիրաւորուեցան: Ոստիկանութիւնը չկրցաւ հեղինակները գտնել: Շարաթներ յետոյ էր որ Համիտի որսկանները դժոխային մեքենան կրող կառքին վաճառանիչէն՝ գտան Վիեննական գործարանը որ հայթաթած էր կառքը, գտան զայն ապսպրողները, քակեցին վերջապէս կծիկը, ու խմացան թէ Դաշնակցութիւնն էր որ ուղեր էր պատուհասել կարմիր դաղանը: Եթէ ճշգրտեցաւ Սուլթանը անոր համար էր որ այդ օրը, բացառաբար, քանի մը բողբ ուշ էր մեկնած մզկիթէն, ու զեռ հեռուն էր՝ երրորդ ոռւմրը պայթեցաւ:

Ջեռք չանցան բուն գերակառարները՝ որոնք արտատահման անցեր էին արդէն: Պելճիբացի Ժօռիսը միայն ձեռք ձգեցին, ու Դաշնակցութեան Պոլսոյ չարքերէն քանի մը հոգի որոնք հեռունէն հեռու աջակցեր էին դաւադիրներուն:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԿԵՐՎԱՐԱԿԱՆ

Դաշնակցութիւնը, 1890ին, իր կազմութեամբն իսկ որդեգրեր էր թրքահայ դասը իրր գործունէութեան խարխիս: Բայց ըլլայ իր ընդհանուր ձգտումներով, ըլլայ իր քարոզած նշանաբաններով՝ Դաշնակցութիւնը, առաջին օրէն իսկ, սամկապետութեան վրայ հիմնած էր իր ընկերային տեսակէտները, ու իր առաջին ծրագիրն անդամ, վաւերացուած 1892ի Ա. Ընդհ. ժողովէն, կը պարունակէր արդէն ընկերվարական սաղմ մը: «Պէտք է ոչնչացնել արդի միապետական բռնակալ ուժիմը, ձեռք բերել ազգերի համերաշխութիւն, աշխատանքի ապահո-

վութիւն, խղճի, խօսքի, համողմունքի ազատութիւն» կ'ըսէր այդ ծրագիրը, և կը ձեւակերպէր իրրեւ նուազագոյն պահանջ, «զարգացնել ժողովուրդին արդիւնարերութիւնը, մտցնելով անոր մէջ նոր ձեւեր համայնական սկզբունքներով... ուժ տալ զիւղացու, արհեստաւորի համայնական սկզբունքներին, զարգացնելով այն ընկերական հիմնարկութիւնները, ձեւերը, որոնք ծագեր են Հայաստանի հողին վրայ, տեղական և պատմական հանգամանքների ազդեցութեան տակ»:

Կեանքը սակայն տարրեր պայքար կը հարկադրէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, — Թրքահայ ժողովուրդի քաղաքական ազատագրութիւնը նախ: Այնպէս որ ամբողջ 17 տարի Դաշնակցութիւնը կ'անուամ մնաց թրքահայ դատով ու հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարով, և ոչ միայն 1898ի և 1904ի Բ. և Գ. ընդհ. ժողովները առիթ չունեցան ընկերվարական դիմագծութիւնը չեղտելու Դաշնակցութեան ծրագրին մէջ, այլ նոյնիսկ սկզբնական ծրագրինըւաղագոյն պահանջն իսկ կեանքի մէջ կիրարկելու առիթ եւ ասպարէզ չունեցաւ Դաշնակցութիւնը:

Տարիները սակայն նոր հող ու նոր ճիգ բերին Դաշնակցութեան ուսերուն: Ան ստիպուեցաւ գործունէութեան սահմանները փշրել, և Թրքահայաստանը միակ խարխիւր պահելով հանդերձ իր ազատագրական պայքարին՝ հասնիլ ամէն հոն ուր հայ ժողովուրդը վտանգի տակ էր, Փիղիքական թէ ազգային իր գոյութեան մէջ: Հայ եկեղեցական գոյքերու զրաւումը և հայ-թաթարական արիւնտա վէճը Դաշնակցութեան համար առիթ դարձան որ իր պայքարը կ'ովկրաս ալ մտցնէ, ու յանձին ցարիզմի՝ հռչակէ հայ ժողովուրդի ուրիշ մէկ թշնամին:

Վրայ հասաւ 1905ի համառուսական ալիքը: Բոլոր ազատախոս տարրերը ձակատ կաղմեցին ցա-

րիզմի դէմ: Դաշնակցութիւնը չէր կրնար անտարբեր մնալ, նոյն իսկ յանուն հայ ժողովուրդի շահերուն: Ան, առանց լքելու իր հիմնական ձակատը, աշխատանքի անցաւ նաև ուսու պետութեան սահմաններուն մէջ: Կեանքը ի՛նքն էր որ կը հարկադրէր այսպէս գործունէութեան սահմանը լայնցնել, առանց որ Դաշնակցութիւնը իր ծրագրին մէջ միջնու այն ատեն ունեցած ըլլար քաղաքական գործունէութիւն ու պայքար ուսու կառավարութեան դէմ:

Վիեննայի 1907ի Գ. ընդհ. ժողովը պիտի գար ծրագրին մէջ ներմուծելու ինչ որ կեանքի մէջ ստեղծուեր էր արդէն: Ու այդ ժողովին մէջ է որ Դաշնակցութիւնը պիտի որդեգրէր ընկերվարութիւնը՝ որուն սաղմը կար արդէն իր սկզբնական ծրագրին մէջ: Այս կերպով ասպարէզ կը բացուէր իր կովկասեան գործունէութեան ալ: Այդ ժողովին մէջ էր որ կը հռչակուէր այսպէս հայ ժողովուրդի դատին միասնական ոգին՝ գործունէութեան տարրեր սկզբունքներ և տարրեր ձեւեր գծուելով հանդերձ հայ ժողովուրդի երկու հատուածներուն համար:

Փ Ա Ր Ի Զ Ի Ք Օ Ն Կ Ր Է Ն

Դաշնակցութիւնը սկիզբէն ի վեր կուսակից էր եղած Համիտեան ռէժիմէն դժգոհ տարրերը համալամրուած տեսնելու պայքարի միակ ձակատի մը վրայ: Ան կը հաւատար թէ հայ ժողովուրդի հիմնական դատին համար իսկ՝ անհրաժեշտ էր նախ մարդկային տարրական պայմաններ ստեղծել: Համիտեան ռէժիմը մեծագոյն խոչընդոտն էր, — հասարակաց թշնամին բոլոր ճնշուած տարրերուն, Հայուն ու Թուրքին, Քիւրտին ու Արաբին: Բոլոր դժգոհ տարրերը միակ պայքարի մը մէջ հաւաքելու փորձերը 1894էն արդէն կ'ըլլային, փորձեր՝ մերթ Թուրքերուն, մերթ Քիւրտերուն, երբեմն ալ բոլոր ընդլիմադիր հոսանքներուն հետ:

Հ.Յ. Դաշնակցութեան Վիեննայի 1907ի ընդհ. ժողովէն յետոյ նոր փորձ մը եղաւ: Փարիզի Բօն-կրէն է առ, որ դաւաճուած 1907 սեպտ. 27-29, կը հռչակէր «ձեռք բերել համերաշխութիւնը օտմ. կայսրութեան ըստ ժողովուրդներուն, որոնք միա-համուռ կը տառապին երկրին վրայ ծանրացած եւ Սուլթան Համիտ Բ.ի հրէշային ոճիրներով ամբողջ աշխարհի աչքերուն պիղպիլ դարձած բռնապետա-կան սէպիմէն»:

Բօնկրէին կը մասնակցէին Հ. Յ. Դաշնակցու-թիւնը, Իթթիհատ-Թէրազզըն, Սապահէտափնի խըմ-բակը, Եգիպտոսի հրէական կամիտէն, Եգիպտոսի ա-րարական «Ահաի Օսմանի»ն, ինչպէս նաեւ զանա-զան ընդգլխադիր թերթերու խմբագրութիւնները: Բօնկրէն իրրեւ հիմնական պահանջ բանաձեւեց ա) Ապաիւլ Համիտի դահնկէցութիւնը, բ) արմատա-կան փոփոխութիւն ներկայ սէպիմէն, և գ) հաս-տատում խորհրդարանական զրութեան, իսկ անոր մասնակցող կազմակերպութիւնները յանձն առին գլխիկ հետեւեալ միջոցներուն. 1. ղինուած դի-մադրութիւն կառավարութեան քայլերուն. 2. ան-դէն դիմադրութիւն՝ քաղաքական և տնտեսական դարձադուրով. 3. մերժում հարկերու, 4. փրօ-փականտ ղինուորներուն մէջ, 5. ընդհանուր ա-պրտամբութիւն, 6. մարտական այլ միջոցներ՝ համաձայն պարագաներու թերադրութեան:

Բօնկրէին առթիւ մամուլին հաղորդուած կոչը կը յայտարարէր թէ «Համիտական սէպիմը կ'ոչնչա-նայ մշտալուտ ապաղայի մը մէջ, եթէ ամէն ա-նոնք որ կը տառապին, ունենան, ինչպէս մենք, զայն տապալելու հաստատ կամքը: Խարխուլ պա-րիսպ մըն է անիկա՝ զոր կարելի է ուսի մէկ հար-ուածով հրել ձգել, որպէսզի փրկազատ կայսրու-թեան մէջ հեղեղուի ազատութեան և արդարու-թեան սրբազան թոյսը»:

Փարիզի քօնկրէէն անմիջապէս յետոյ Դաշնակ-ցութիւնը միջոցներու ղիմեց Վան, Պոլիս և այլուր՝ թուրք տարրերուն հետ գործակցաբար պայքարի սկսելու: Իթթիհատը ինքն ալ սկսաւ պատրոյգը դնել Մանասթըրի և Սելանիկի մէջ:

Համիտ չուտ տեղի տուաւ:

Փարիզի քօնկրէն իրաւունք ունէր ըսելու թէ «Համիտական սէպիմը խարխուլ պարիսպ մըն է՝ զոր կարելի է ուսի մէկ հարուածով հրել ձգել»:

ՕՍՄ. ՍՍՀՄԱՆՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ 1908 Յուլիս 10/23ին սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ Թուրքիոյ մէջ, Դաշնակցութեան հա-մար կը բացուէր գործունէութեան նոր ասպարէզ: Զէնքը ան վար կը գնէր, նուիրուելու համար լե-կայ գործունէութեան:

Եօթնամեայ չրջանը, 1907—1915, աշխարհա-չահեկան չրջան մըն է Դաշնակցութեան կեանքին մէջ: Ամբողջ Թուրքիան ողողեց կազմակերպական ցանցով, ամենուրեք թարմութիւն մտցնելով հայ կեանքի մէջ: Բոլոր հայաշատ կեդրոններուն մէջ ձոնչեց զաշնակցական մամուլը և բնակրէն լուե-ցաւ անոր խօսքը: Դաշնակցական մտաւորականու-թիւնը թթխմորն էր հայ կեանքին, և Ազատամարտը անոր միջնաբերդը:

ՊԱՐՍԻԱՍՏԱՆԻ ՍՍՀՄԱՆՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ ժողովուրդը, — և Դաշնակցութիւնը անոր հետ, — Պարսկաստանի մէջ ոչ ազգային նպատակ-ներ ունէր, ոչ սեփական հեռանկարներ, և ոչ իսկ ուրոյն ազգային շահեր: Եւ եթէ Դաշնակցութիւնը իր ուժերը սպաս դրաւ անոր վերադարձութիւն հա-մար, անոր համար էր որ յանձին Պարսիկներուն ան կը գտնէր եղբայր ժողովուրդ մը՝ որուն վերածը-նուեղը մէկ օղակն էր Մերձաւոր Արեւելքի ցեղե-րուն վերակենդանութեան:

1906ի ամբարն էր որ Պարսկաստանի մէջ սկսան սահմանադրական շարժումները, երբ Մուղաֆէրէտին շահը, ղիջկով ժողովրդական պահանջներուն, սահմանադրութիւն հռչակեց։ Իր յաջորդը, Մահմէտ Ալի շահ, հարածանք սկսաւ սակայն սահմանադրականներուն դէմ, և 1908 յունիս 10ին պարսիկ խաղախներու հրամանատար ռուս զնդապետ Լիախովի ձեռքով ռմբակոծեց Մէջլիսը և ցրուեց երեսփոխանները։ Այդ օրէն կը սկսի կռիւը մէկ կողմէ յետագէմ Շահին և միւս կողմէ ազատական ուժերու միջեւ՝ որոնց պետերն էին Սաթթար և Պաղըր խաները։ Մնաւորձ էին պարսիկ ազատական պետերը, ու չուէին կռուան մը։

Այդ պահուն էր որ ստպարէդ կու դայ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը յանձին եփրեմի, թիկունք հանդիսանալու սահմանադրական ուժերուն։

1909 փետր. 3ին է որ Ռաշտէն ճամբայ կ'ելլէ եփրեմ հաղիւ 25 հոգիով՝ 10 հայ և 15 վրացի։ Յետոյ է որ կը շատնայ տակաւ այդ թիւը՝ քանի կը մաքրէ ճամբան վտանգաւոր տարրերէն։ Ապրիլ 21ին կը դրաւ Դաղէինը, ուր և կը մնայ մօտ երկու ամիս, չրջակայքը մաքրելով հետզհետէ թշնամի ուժերէն։ Յունիս 14ին է վերջապէս որ 700 հոգիով կը քայլէ Թէհրանի վրայ, և ճամբան ամենուրեք ջախջախելով կառավարական ուժերը՝ յունիս 30ին կը մտնէ Թէհրան։ Երեք օր կռիւ տեղի կ'ունենայ մայրաքաղաքի փողոցներուն մէջ, մինչև որ, անձնատուր կ'ըլլայ ռուս զնդապետը, իսկ յուլիս 3ին, Շահը կ'ապաստանի ռուս զնդապետներէ ուրկէ չուտով պիտի անցնէր Ռուսաստան։ Յեղափոխական բանակը յաղթական է այլևս։ Եփրեմ կը նշանակուի ոստիկանապետ, ու անկէ յետոյ ամբողջ 3 տարի, ան Պարսկաստանի տեսակ մը ղեկավարորդ կ'ըլլայ, բայց և ամէնուն կուռքը։ Հետզհետէ կը

զսպէ բոլոր դաւերը, կ'երթայ կը ճնշէ զանազան ցեղերու ըմբոստութիւնը, մինչև որ 1912 մայիս 6ին, կը սպաննուի պատնէշին վրայ, ծուղակի մը հետեւանքով։ Փառաշուք կ'ըլլայ իր թաղումը, ու աննախընթաց։ Իր զէնքի ընկերները, Քեսի և Սեջօ, պահ մը կը շարունակեն իր գործը, իրենք ալ սպաս գնելով իրենց կորովը պարսկական ազատական ուժերուն։

Հ. Յ. Դ. ԵՒ ԻԹԹԻՀԱՏ

1907էն կու դար Հ. Յ. Դաշնակցութեան և Իթթիհատի դաշինքը։ Բայց 1908էն յետոյ, անգամ մը իշխանութեան տիրացած՝ Իթթիհատը արհամարհեց իր դաշնակիցը, Հուրիէթի գինովութեան մէջ պղատոնական կապ մը միայն պահելով։

1909 մարտ 31ի յետադիմական շարժումը՝ որ Հուրիէթին սպառնաց և անոր հետ Իթթիհատին, զայն մղեց յնարամենի փնտռելու։ 1909ին Սեւանիկի մէջ Իթթիհատի և Դաշնակցութեան միջև կնքուած նոր համաձայնութիւն մը Սահմանադրութեան ի պաշտպանութիւն, նոր գործակցութիւն մը ստեղծելու համար էր առաւելապէս։

Ան ևս մնաց սակայն մեռեալ տառ։ Պղատոնական կապը անշուշտ որ մնաց, բայց Իթթիհատը դժկամակեցաւ հաւատարիմ մնալ իր յանձնառութեանց։ Գործակցութիւնը ընտրական քօալիսիօնէ անդին չանցաւ։ Մինչև որ 1912 ապրիլ 20ին խղուեցաւ և այդ պղատոնական կապը։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ

1913ը նոր չրջան մը կը բանար, Հայաստանի բարենորոգումներու հարցն է որ մէջտեղ եկած էր դարձեալ, ու վեց Մեծ Պետութիւնները անով կը զբաղէին այս անգամ քիչ մը աւելի լրջօրէն։ Դաշ-

նակցութիւնը չէր կրնար անտարրեր մնալ: Ան իր բովանդակ ճիգերը ի սպաս դրաւ ըլլայ Պոլսոյ մէջ՝ ուր Մեծ Պատուիւնները կը մշակէին բարենորոգումներու ծրագիրը, ըլլայ Փնթրօկրատ՝ ուր դպրեր էր ըծ. Զաւրիէզ ուսն իշխանութեանց գործակցութիւնը ապահովելու, ըլլայ Եւրոպայի մէջ՝ ուր գործակցեցաւ Պօղոս Նուպարի նախագահութեան տակ կազմուած Ազգային Պատուիրակութեան:

ԸՆԴՀ. ՊՍԵՐՍԻԱ

Դաշնակցութիւնը իր ճիշդ ընդհ. ժողովը կը գումարէր Կարնոյ մէջ 1914 օգոստոսին՝ երբ պայթիւր էր արդէն Ընդհ. Պատերազմը: Դաշնակցութեան պատգամաւորները Կարին հաւաքուել էին՝ պայքարի ձակառ մը կուրու համար Իթթիհատի դէմ, որ արդէն անձնատուր էր եղած հայահալած մտայնութեան մը: Բայց երբ իրենք զիրենք գտան նոր և փախուկ կացութեան մը առջեւ՝ զոր պատերազմը կը բանար, Դաշնակցութեան պատգամաւորները իրատեսութեանը ունեցան Իթթիհատի ձեռքը պատրւակներ չտալու, զիտակ բացառիկ պատասխանատուութեան որ կը գրուէր իրենց ուսերուն: Ընդհ. ժողովը զգաց որ Թուրքիոյ պատերազմի միջամուխ ըլլալը ոչ միայն աղէտ մը պիտի ըլլայ Թուրքիոյն իրենց համար, այլ ուղղմարեմ պիտի ընէ Հայաստանը, ու հայ ժողովուրդը ռաքի կոխան: Ան որոշեց հետեւաբար ամէն ճիգ թափել համոզելու համար Իթթիհատը որպէսզի զոհ չերթայ արկածախնդրութեան մը ու հետեւի պատերազմի մէջ որեւէ պատուութեան կողքին: Իթթիհատը չլսեց, աւա՛ղ, ու աղէտ բերաւ թէ մեզ, թէ իրենց:

Ընդհ. ժողովի գումարման միջոցին էր որ Դաշնակցութեան հետ բանակցելու եկան Իթթիհատի և Թուրք կառավարութեան լիազօրները, էօմէր

Նաճի պէյ և Տօքթ. Պէհաէտին Շաքիր՝ որոնք առաջարկեցին Դաշնակցութեան, Թուրքիոյն պատերազմի պարագային, ըմբոստութիւն յարուցանել Կովկասի մէջ ուսն իշխանութեանց դէմ, փոխարէն խոստանալով աջակցիլ անկախ Հայաստանի մը կազմութեան Ռուսիոյ սահմաններուն մէջ՝ Էջմիածինը ունենալով մայրաքաղաք:

Ընդհ. ժողովը ետ մղեց այս առաջարկը, նախ յորդորելով որ Թուրքիա իր չէզոքութիւնը պահէ պատերազմին մէջ, և յայտարարելով ի վերջոյ որ հայութեան երկու հատուածներն ալ օրինապահ պիտի մնան իրենց պատուութեանց հանդէպ, և ուղղամտօրէն պիտի կատարեն իրենց քաղաքացիական պարտականութիւնները:

Ընդհ. ժողովի որդեգրած այս խմատունը զիրքը, այնքան անկեղծ էր ու վճռական, որ այդ խմատուով ալ բանաձեւ անցուց, և ըստ այնմ հրահանգներ ձեւակերպեց իր ընտրած Բիւրոյին համար:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՐԺԱՓՆԵՐ

Դաշնակցութիւնը իր օրինապահ զիրքին մեղքը քուեց: Ան ուղեց լուայեալ մնալ Թուրք իշխանութեանց հանդէպ՝ հայ ժողովուրդին խնայելու համար աղէտ մը: Թուրքիոյն ձեռք պատրուակ տալու վախէն՝ նոյնիսկ չիորձեց սուղ ծախել իրեններուն կեանքը: Ու եթէ Վանի և Սուէտիոյ, Շապին Դարահաարի ու Եդեսիոյ մէջ իր ազգակիներն եղան որ կորիզը կազմեցին ժողովրդական զիմազրութեանց, անոր համար էր որ այլեւս ակներեւ էր սպանդը և կարելի չէր գառնուելի պէս մորթուիլ:

Ճիշդ է որ ամբողջ ժողովուրդը մը զոհ գնաց հայաջինջ սպանդին, բայց Դաշնակցութիւնը իր շարքերէն է որ տուաւ ամէնէն թանկագին զոհերը, որոնց թուումն անգամ սարսուռ կ'աղղէ մարդուն:

Տարու համար քանի մը անուններ, յիշենք Ռուբէն Զարդարեանը, Գ. Ռաֆայէլ, Է. Ամուսնին, Յ. Շահ-րիկեանը, Դ. Վարուժանը, Սիամանթօն, Ա. Վառա-նանը, Վանի Իշխանը, Սարգիս Մինասեանը, Վարդ-գէսը, Գեղամ Բարսեղեանը, Հրաչը, Մարգարեան, Բարսեղ Շահապը, Քառմէնը, և տասնեակներ, տասնեակներ, առանց զեռ յիշելու Դաշնակցութեան համակիր մտաւորականութիւնը՝ Զոհրապը ու Մե-րոն Կիւրճեանը, Երուստանն ու Սեւակը, Զեօկիւր-եանը, ևւայլն:

ԿԱՄԱՆՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ

Կամաւորական շարժումը տարերային ձեռնարկ մըն էր՝ որ Կովկասի մէջ մէկէն պայթեցաւ, իր ե-տեւէն քաշելով ամբոխային տրամադրութիւնը: Դաշնակցութիւնը ուղղակի թէ անուղղակի դեր չու-նեցաւ անոր սաղմնաւորման մէջ: Աւելին. ան դէմ էր նոյնիսկ այդ շարժման՝ հաւատարիմ մնալով իր դերաստին մարմնի վճռին: Ծիշտ է որ դաշնակցա-կան հին խմբապետներէն շատերը, ալիքէն տար-ուած, կամաւորական շարժման յարեցան չուտ մը-քայլ Դաշնակցութիւնը, պաշտօնապէս, չարունակեց վերապահ մնալ:

Կամաւորական շարժումը ի սկզբան մասնակի ձեռնարկ մըն էր նոյն իսկ: Այն առեւ միայն հա-մադգային բնոյթ ստացաւ ան եւ այն առեւ միայն Դաշնակցութիւնը անոր սանձը ստանձնեց երբ թուր-քիայէն սկսած էին դալ արդէն հայաջինջ եղեռնին ազդանշանները, ու երբ անհրաժեշտ էր կազմակեր-պել տարերային շարժումը:

Անգամ մը կռիւի մէջ մտած՝ Դաշնակցու-թիւնը իր ուսերուն առաւ մեծագոյն բեռը, ճակտին վրայ թէ թիկունքը: Ու իր խմբապետները, Անդրանիկ ու Վարդան, Քեռի ու Գրօ, Համադասապ ու Խեչօ, Սեպուհ և Իշխան էին որ վարեցին հերոսական կռիւը:

ԱՆԳՐԿՈՎԿԱՍԻ ԱՆԿԱՌՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐՈՒՆ

1917 Վերադարձին տապալեցաւ Յարը: Նոր չըր-ջան մը կը բացուէր հայ ժողովուրդին համար: Ու Դաշնակցութիւնն էր նորէն որուն յառած էին իր աչքերը: Կովկասը կ'օժտուէր տեսակ մը ինքնավա-րութեամբ, ու Դաշնակցութեան կը վիճակէր պաշտ-պանել հայ ժողովուրդին շահերը՝ երկու անբարեա-ցակամ զրապիներու վրացիին ու Թաթարին սանձադու-թեանց դէմ, մտահոգութիւնը ունենալով նաեւ կռուի ճակատին:

Կովկասեան Սէյմի մէջ որ 1917 Յուլ. 27ին կազմուեցաւ իրրեւ տեսակ մը խորհրդարան՝ Դաշ-նակցութիւնն էր գրեթէ որ հայ ժողովուրդը կը ներ-կայացնէր, և զործադիր իշխանութեան կոմիտարիա-տի մէջ ալ երկու անգամ ունեցաւ, ինչպէս յետոյ, Անդրկովկասի անկախութեան օրերուն, երբ 1918 ապրիլ 9ին Միացեալ կառավարութիւն կազմուեցաւ Կովկասի համար, 12 անդամներէն երեքը ինք տուաւ:

Դժուարին էր սակայն իր դերը: Ոչ միայն ստիպուած էր թրքական ճակտի հոգը առաւելապէս իր ուսերուն ունենալ, այլ անընդհատ մ'աքառիլ Թաթարին ու վրացիին դէմ, սրոնք սրտանց տաճ-կական զօրքին հետ էին:

ՄԱՅՈՐՈՐԴ ՓՐԿԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Ընդհ. պատերազմը եղերական եղաւ հայ ժո-ղովուրդին համար: Ան հայ ժողովուրդին կէսը զոհեց, ու կը սպառնար զոհել և միւս կէսը:

1917 ղեկավարներին ռուս բանակները՝ թրքա-կան ճակատները լքած կը փախչէին: Հայ ժողովուրդը մինչև էր իր դարաւոր ոսոխին դէմը: Հայ ուժերը անկարող եղան կասեցնել թշնամին՝ որ անդադար կը յանաճանար, արորելու հայ ժողովուրդի մնա-ցորդը:

Թուրք բանակը 1918ին զրաւած Երզնիկան եւ փետր. 3ին Բարերդը, կը յառաջանար կառավար թափով մը դէպի Էրզրում: Փետր. 27ին զրաւեց եւ Էրզրումը: Մարտ 23ին Սարըզամիշն ալ ձեռք կ'անցնէր, եւ անով սամրոզ Սլաշկերտի հովիտը: Հայկ. զօրքեր կը մնային միայն Վան՝ ուրկէ Սալբիլի կէսերուն կռուելով եւ սլաշտպանուելով Թուրքերուն դէմ, անոնք ալ պիտի անցնէին Պարսկաստան: Ու ամենուրեք դաշնակցական հինաւուրց մարտիկներն էին որ սուղ կը ծախէին հայրենի հողին լքուած ամէն մէկ թիղոյ:

Թուրք զօրքը շարունակելով իր վայրագ թափը մայիս 15ին մտած էր արդէն Ալեքսանդրապոլ, եւ մայիս 22ին զրաւած Համամյու կայարանը՝ բանալով ալսպէս Երեւանի ճամբան: Երեւանն ալ վտանգի տակ էր ու անոր հետ հայ ժողովուրդին մնացորդները: Ու ահա մոզական ուժ մը խլրտեց մեռնող ցեղը: Դաշնակցութիւնը դարձեալ կը բանար իր ընդերքը: Արամն էր զոր հայ ժողովուրդը կարծես թէ ծներ էր իր օրհասական վայրկեանին համար: Ան էր ո՞ր կազմակերպեց վերջին գուպարը, աջակից ունենալով Դաշնակցութեան խիզախ ռազմիկը, Դրօն: Անոնք հայ բանակի պետերուն ի սպաս դրին ցեղին վերջին ճիգը, ու հայ ժողովուրդը ունեցաւ ալսպէս իր Դարաքիլիսէն, Սարտարսպատն ու Պաշ-Ապարանը: Հայաստանի անկախութիւնն է որ կը գծուէր ալսպէս հայ քաջերուն ղէնքով:

Ու անդին Պաքուն: Հո'ն ալ Դաշնակցութիւնը լծակը եղաւ զմայիլի դիւցազնամարտի մը, որ Թուրքերուն թափը կոտրեց, արդիւնց զանոնք աւտենին Պաքու մօտեւ, ու դիւրացուց զօտնամարտը՝ որ կը մղուէր անդին Երեւանի դռներուն առջեւ: Պաքուն խլեց Դաշնակցութեան վաղեմի հայդուկը՝ Մուրադ:

Ալսպէս գրուեցաւ Մայիս 28ը Հայոց պատմութեան մէջ:

ԱՆԿԱԽ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Հատորներ պէտք են նոյնիսկ հարեւանցի ուրուագծելու համար այն տիտանական աշխատանքը զոր Դաշնակցութիւնը ստանձնեց ոչինչէն Հայաստան մը ցտեղծելու համար: Ան ստանձնեց երկիր մը՝ ուրկէ փոթորիկն էր անցնըր երէկ եւ սըր հիմա սովն ու հիւանդութիւնները կը պտտէին մահապղը ձեռքերին: Ան երկուքէս տարի մէկ կողմէ սովին ու հիւանդութեանց դէմ մաքսուեցաւ, ու միւս կողմէ դրաւ պետութեան մը հիմերը: Ան մին միւնակն էր այդ տաժանագին աշխատանքին մէջ:



Ա. Բ. Ա. Մ.

Հիմնադիր Հայաստանի Հանրապետութեան

Փ Ե Տ Ր Վ Ա Ր 18

Պոլշեիկները հազիւ երկուքուկէս ամիսէ ի վեր
եկեր տիրացեր էին Հայաստանին, և ահա հայ ժո-
ղովուրդը արդէն սկսաւ չանդուրժել անոնց լուծը:
Ան պոռթկաց տարերային, համաժողովրդակա-
ն ընդվզումով մը 1921 թիւար. 18ին: Դաշնակցու-
թիւնը դեր չունէր այդ ըմբոստութեան մէջ, բայց
ան էր որ անմիջապէս կաջութեան գլուխը անցաւ,
ու ղեկավարեց պոռթկումը: Հազիւ 40 օր դիմացաւ
հայ ժողովուրդի ցասումը, բայց անոր չնորհիւ էր
որ հայ ժողովուրդը կացինէն ազատեց իր զաւակ-
ներէն շատերը, ու Մոսկուան իր ձախաւեր աշ-
կերտները զգաստութեան բերաւ:



18 .1
19 .2
20 .3

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան



0040572

14 St. Pictor
100 200 100
100 200 100

ՄԱՏԵՆԱՆՈՐ „ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ“

1. Նիկոլ Դուման	Գին 10 լէյ 2 ֆր.
2. Գիծեր Հ. Յ. Դ. Կեանքէն	„ 20 „ 4 ֆր.
3. Սիմոն Զաւարեան	„ 20 „ 4 ֆր.

Դ Ի Մ Ե Լ

„Ա.ՐԱ.Զ“ի Խմբագրութեան

14 Str. Pictor Luchian, Bucureşti